

dr hab. Magdalena Dąbrowska

Uniwersytet Warszawski

e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

Północne Włochy oczami Rosjan początku XIX wieku (wokół podróżopisarstwa Dmitrija Gorichwostowa)

NORTH ITALY IN THE EYES OF THE RUSSIANS IN THE EARLY 19TH CENTURY:
ON DMITRY GORIKHVOSTOV'S TRAVEL LITERATURE

Summary

The paper presents the picture of north Italy in “The Letters of a Russian Travelling across Europe from 1802 to 1806” (Moscow, parts 1-3, 1808) and “The Notes of a Russian Travelling across Europe from 1824 to 1827” (Moscow, parts 1-2, 1831-1832) by Dmitry Gorikhvostov (1769-1846). “The Letters” describe, among others, Venice, and “The Notes” describe Verona, Milan, Parma, Modena and Bologna. The interpretive context is provided by “The Letters of a Russian Traveller” by Nikolay Karamzin and the descriptions of Germany and France in other works by Gorikhvostov. The Italian travelogs contain descriptions of the Apennines and the Adriatic Sea, works of art and architecture, as well as the traveling conditions and costs. Rather than give a scientific description of Italy, the author writes about his Italian travels simply as a pleasurable experience.

Keywords: travel; north Italy; Dmitry Gorikhvostov; architecture; fine arts; city; pleasure

Streszczenie

Artykuł zawiera omówienie obrazu północnych Włoch w *Listach Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku* (cz. 1-3, Moskwa 1808) i *Zapiskach Rosjanina podróżującego po Europie od 1824 do 1827 roku* (cz. 1-2, Moskwa 1831-1832) Dmitrija Gorichwostowa (1769-1846). W *Listach Rosjanina* opisana jest m.in. Wenecja, w *Zapiskach Rosjanina*: Werona, Mediolan, Parma, Modena i Bolonia. Kontekst interpretacyjny stanowią *Listy podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina oraz opisy Niemiec i Francji w utworach Gorichwostowa. *Listy Rosjanina* i *Zapiski Rosjanina* zawierają opisy Gór Apenińskich i Morza Adriatyckiego, dzieł sztuki, architektury, a także

warunków i kosztów podróżowania. Autor nie stawia sobie za cel naukowego opisu Włoch, podróży traktuje w kategoriach przyjemności.

Słowa kluczowe: podróż; północne Włochy; Dmitrij Gorichwostow; architektura; sztuki piękne; miasto; przyjemność

„Nie napisano jeszcze historii literatury podróżniczej, a byłaby ona bardzo pouczająca” – zauważył Pierre Chaunu, wyjaśniając, że byłaby ona pouczająca dlatego, iż odsłoniłaby relacje pomiędzy poszczególnymi punktami na mapie cywilizacyjnej Europy i zmiany zachodzące na niej na przestrzeni stuleci:

szlaki wędrowne od wieku XVI do końca XVII prowadzą niemal wyłącznie na Południe [...], Północ kształci się na Południu [...], rozszerza swoje horyzonty [...], szuka prestiżu, konsekracji, dóbr kulturalnych [...]; zmiana kierunku następuje mniej więcej w latach 1680-1700 – podróż filozoficzna, literacka, nawet artystyczna nie musi już prowadzić na Południe, teraz wzywa Północ¹.

Badacz widzi Europę wyłącznie w perspektywie pionowej, gdy tymczasem w oświeceniu, czyli epoce, która stanowiła centralny obiekt jego studiów, rozpoczęła się, jak wyraził się Larry Wolff, „intelektualna praca, która zaowocowała reorientacją kontynentu i powstaniem nowego podziału: na Europę Zachodnią i Wschodnią”². Szlaki podróżnicze coraz częściej niż z Północy na Południe lub na odwrót wiodły ze Wschodu na Zachód i z Zachodu na Wschód. Książka L. Wolffa jest jedną z wielu odpowiedzi na apel P. Chaunu o stworzenie „historii literatury podróżniczej”, której pouczający charakter polega na wykazaniu, że obok wymiaru pionowego Europa zyskała w XVIII stuleciu wymiar poziomy.

Najdawniejszą Europę francuski historyk opisywał jako „obszar śródziemnomorski nachylony ku Północy”³. Rosję XVIII i XIX wieku, poczynając od przełomowych pod tym względem czasów Piotra I, można określić jako zorientowaną na Europę Zachodnią i nachyloną ku Południowi, przy czym poziom owego zorientowania i nachylenia zmieniał się w poszczególnych epokach, zależąc od ogólnego klimatu politycznego i społeczno-kulturowego oraz indywidualnych wyborów czy preferencji. Znajomość Europy zapewniały rosyjskim elitom podróże i podróżopisarstwo, choć – rzecz oczywista – nie tylko one. Nieprzypadkowo „zwierciadłem, w którym odbiła się cała cywilizacja europejska” nazywane są *Listy podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina⁴, dzieło literackie

1 P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989, s. 44.

2 L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, tłum. T. Bieroń, Kraków 2020, s. 29.

3 P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, s. 43.

4 Ю.М. Лотман, Б. Успенский, „Письма русского путешественника” и их место в развитии русской культуры, в: Ю.М. Лотман, Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957-1990. Заметки и рецензии, Санкт-Петербург 1997, s. 489. Tu i dalej przekład, zarówno cytatów, jak i tytułów, własny – M.D.

„imitujące «nieliterackość»”⁵, „życiowa empiria podróży” przetworzona w materię literacką⁶, w których „literackość” wyraża się w gatunku podróży sentymentalnej, „życiowość” zaś oznacza oparcie się pisarza na wrażeniach z własnej podróży po Europie z lat 1789-1790.

Jako relacje z podróży zorientowanych na Europę Zachodnią i nachylonych ku Południowi można określić *Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku* (1808)⁷ i *Zapiski Rosjanina podróżującego po Europie od 1824 do 1827 roku* (1831-1832)⁸ Dmitrija Gorichwostowa (1769-1846). Oba utwory długo pozostawały poza zasięgiem zainteresowań badawczych, do nielicznych publikacji na temat podróżopisarstwa Gorichwostowa należą artykuły z dwóch minionych lat o obrazie Francji i ziem niemieckich w *Listach Rosjanina*⁹. O autorze i okolicznościach sięgnięcia przez niego po pióro wiemy niewiele. Przed podróżami za granicę Gorichwostow służył w wojsku, u schyłku życia zajmował się działalnością dobroczynną, był związany z Uniwersytetem Moskiewskim¹⁰. W przedmowie do pierwszego utworu zauważył, że kariera wojskowa uniemożliwiła mu naukę, nie ma gruntownej wiedzy o Europie, wyjazd pozwoli mu ją zdobyć, niemniej ściśle naukowe poznanie świata pozostaje mu obce: wyraźnie zaznaczył w niej, że powodem wyruszenia w podróż po Europie była „bardziej przyjemność niż [...] cel naukowy”¹¹, w przedmowie do drugiego zaś zapowiedział, że „dokładne i naukowe ustalenia nie były zgodne ani ze stanem ducha, ani z celem podróżnika”¹². Oba utwory można rozpatrywać zatem jako autobiograficzne, a tytułowego Rosjanina z drugiego uznać za tożsamego z Rosjaninem z pierwszego. Co do tego jednak, czy na pierwszy złożyły się autentyczne listy pisarza do przyjaciół, których – zgodnie z jego własną deklaracją w przedmowie – nie planował oddawać do rąk czytelników, ale które na ich specjalne życzenie ostatecznie opublikował „prawie bez poprawek i upiększenia”¹³, można mieć

5 Tamże, s. 526.

6 А. Зорин, *Новые аспекты старых проблем*, „Вопросы литературы”, 1985, № 7, s. 215.

7 [Д. Горихвостов], *Письма россиянина, путешествовавшего по Европе с 1802 по 1806 год*, кн. 1-3, Москва 1808.

8 Tenże, *Записки россиянина, путешествовавшего по Европе с 1824 по 1827 год*, кн. 1-2, Москва 1831-1832.

9 Zob. M. Dąbrowska, *Francja oczami podróżopisarzy rosyjskich* („Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku” Dmitrija Gorichwostowa), „Białostockie Studia Literaturoznawcze”, 2021, nr 19, s. 137-148; też, *Ziemia niemiecka oczyma rosyjskich podróżopisarzy przelomu XVIII i XIX wieku – miejsca wspólne, miejsca różne* (wokół „Listów Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku” Dmitrija Gorichwostowa), w: *Tożsamość (w) przestrzeni. Studia dedykowane Profesorowi Wasilijowi Szczukinowi*, red. M. Chrząszcz, K. Dubiel, H. Duć-Fajfer, Kraków 2022, s. 55-65.

10 Zob. Г. Гоперхоева, *Русская литература путешествий первой половины XIX в.: эволюция темы „Россия-Запад”*, „Вестник Бурятского Государственного Университета”, 2 (2018), s. 97-104.

11 [Д. Горихвостов], *Письма россиянина*, кн. 1, s. III.

12 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. IV.

13 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 1, s. IV.

już wątpliwości. Niewykluczone, że posłużenie się formą listową było ze strony D. Gorichwostowa zabiegiem literackim (a przy okazji zadośćuczynieniem modzie, do której rozpowszechnienia przyczynił się też N. Karamzin), mającym prowadzić do stworzenia wrażenia prawdziwości relacji. Podobnie należy rozpatrywać drugi utwór, zamiast określenia „listy” mający w tytule określenie „zapiski” (notatki), sugerujące dziennik; w przedmowie do niego pojawia się stwierdzenie w niemal niezmiennionej formie przeniesione z przedmowy do pierwszego, mianowicie że „upiększenia i wymysły [...], wrogie prawdzie, obce były planowi”¹⁴. Tak jak dla podróżnika pobyt za granicą miał stać się przyjemnością, tak samo przyjemnością miała być dla czytelników lektura relacji z niego; „autor całkowicie zadowolony będzie, jeżeli czytelnik [...] znajdzie rozrywkę pomiędzy zwykłymi zajęciami...” – czytamy w przedmowie do drugiego utworu¹⁵.

Wstępnego komentarza wymagają jeszcze dwie kwestie – trasa oraz czas przejazdu. Z pierwszego punktu widzenia podróże opisane w *Listach Rosjanina* i *Zapiskach Rosjanina* wpisują się w wypracowany w poprzednim wieku schemat „wielkiej podróży” (Grand Tour), zaczynającej się w kraju ojczystym wojażera i prowadzącej – stąd nazwa – przez wiele krajów europejskich (w tym obowiązkowo przez Włochy jako centrum kultury starożytnej i ojczyznę renesansu), mającej cel edukacyjny, rozumiany przy tym nie tylko jako zdobycie wiedzy o świecie, lecz także nawiązanie kontaktów i wyrobienie ogłady towarzyskiej¹⁶. W *Listach Rosjanina* wyjazd następuje z Petersburga i na początkowym etapie obejmuje nadbałtyckie miasta Kłajpeda (Memel) i Królewiec, w *Zapiskach Rosjanina* podróż zaczyna się w Moskwie i prowadzi przez Kijów oraz Lwów. Najważniejsze miejsce na mapie obu peregrynacji zajęły Francja i Włochy. W przedmowie do *Listów Rosjanina* znajdujemy słowa, że „Francja bardziej od innych państw zwróciła [...] uwagę i wywołała żywe zainteresowanie przyjaciół”¹⁷. W przedmowie do *Zapisków Rosjanina* mowa jest o tym, że „Rzym i Neapol szczególnie dostarczyły obfitości przedmiotów ciekawych do odnotowania”¹⁸. Trzeci obszar szeroko opisany przez D. Gorichwostowa stanowiły ziemie niemieckie¹⁹. Francja stała się przedmiotem zainteresowania jako ojczyzna rewolucji z lat 1789-1799 i zmian społeczno-politycznych, które za sobą pociągnęła (o czym czytamy w przedmowie do pierwszego utworu). Wyjazd do Włoch, kolebki cywilizacji

14 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. III.

15 Tamże, s. VI.

16 Zob. o tym w kontekście Włoch: J. Black, *Italy and the Grand Tour*, London 2003. O rosyjskiej specyfice zjawiska zob. m.in.: М.С. Стефко, *Идея и практика „образовательного путешествия” (конец XVIII – начало XIX вв.)*, „Высшее образование в России”, 2009, № 2, s. 145-150.

17 [Д. Горихвостов], *Письма россиянина*, кн. 1, s. IV.

18 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. V.

19 O wybieranych przez Rosjan trasach podróży i sposobach jej relacjonowania zob. m.in.: *Русский травелог XVIII-XX веков: маршруты, топосы, жанры и нарративы*, ред. Т.И. Печерская, Н.В. Константинова, Новосибирск 2016.

europiejskiej i tradycji chrześcijańskiej, skarbnicy architektury i sztuki, jawił się jako oczywistość, decyzja, która nie podlegała dyskusji i nie wymagała szczególnych uzasadnień, przy czym prezentowała się tak nie tylko tytułowemu „Rosjaninowi podróżującemu po Europie”, lecz w ogóle większości podróżnikom. W przedmowie do *Zapisków Rosjanina* czytamy, że

większa część Włoch była niedostępna podczas pierwszej podróży, w drugiej okoliczności były sprzyjające [...], możliwy był objazd większej przestrzeni tej pięknej ziemi, obfitującej w pamiątki starożytności²⁰.

Ponad dwudziestoletni odstęp czasowy między obiema podróżami i relacjami z nich oznacza, że za każdym razem prezentowana jest nieco inna Europa, znajdująca się w polu oddziaływania różnych wydarzeń i uwarunkowań politycznych: w *Listach Rosjanina* porzmiewają echa rewolucji francuskiej, *Zapiski Rosjanina* powstały po czasach napoleońskich i kongresie wiedeńskim, na którym wypracowano nowe zasady podziału terytorialnego kontynentu europejskiego. Określenie czasu pobytu w poszczególnych miejscach i przejazdów między nimi jest łatwiejsze na podstawie *Zapisków Rosjanina* niż *Listów Rosjanina*: mimo że po obu utworach można spodziewać się obecności nagłówek z oznaczeniem miejsca i daty listu (w pierwszym) lub notatki dziennikowej (w drugim), z konsekwencją pojawiają się one tylko w drugim. Pierwsza podróż trwała około czterech lat, druga była o rok krótsza. W zamierzeniu D. Gorichwostowa *Zapiski Rosjanina* miały stanowić uzupełnienie *Listów Rosjanina*, dlatego zdecydował się on nadać im podobne tytuły, do tego jeszcze powszechnie kojarzące się czytelnikom z *Listami podróżnika rosyjskiego* N. Karamzina.

W pierwszym utworze D. Gorichwostowa relację z pobytu we Włoszech zawiera sześć listów z księgi trzeciej (ostatniej), opatrzonej nagłóvkami: *Triest, Wenecja* (trzy listy), *Vicenza* oraz *Udine*. W drugim utworze pierwszy fragment „włoski” ma nagłówek *Trydent. Paźdz.[iernik] 10/20*²¹, po nim następują notatki z nagłóvkami *Weronia. Paźdz.[iernik] 13/25*, *Mediolan. Paźdz.[iernik] 17/29*, *Parma. Paźdz.[iernik] 25 / List.[opad] 6*, *Modena. Paźdz.[iernik] 27 / List.[opad] 8*, *Bolonia. Paźdz.[iernik] 29 / List.[opad] 10* (chodzi o rok 1824; wszystkie ustępy wchodzą w skład pierwszej części utworu)²². Opisy miast jest więcej, gdyż poszczególne listy i notatki zawierają zwykle relację nie tylko z tych, które zostały wymienione w nagłówku. Stąd w liście z Vicenzy znajdujemy opis pobytu w Padwie, a notatka o Mediolanie zawiera opis Monzy. W związku z tym, że przedmiotem rozpatrzenia staną się tylko opisy północnej części Włoch, wyżej zostały

20 Tamże.

21 Tu i dalej podwójne datowanie wynika z użycia kalendarza juliańskiego i gregoriańskiego.

22 Ze względu na przygotowanie niniejszej pracy w języku polskim nazwy miast, przy czym nie tylko włoskich, występują w formie najbardziej rozpowszechnionej w kulturze polskiej.

wymienione wyłącznie zapiski ich dotyczące²³. Druga podróż „włoska” D. Gorichwostowa trwała jednak dalej, trasa przejazdu prowadziła w kierunku Florencji i Rzymu. Jeżeli w czasie pierwszego wyjazdu pobyt w północnych Włoszech był jedynym spotkaniem podróżnika z tym krajem, to po upływie dwudziestu lat stanowił początek jego dłuższej wizyty na Półwyspie Apenińskim. Jeśli za pierwszym razem podróżnik zawitał do Włoch w drodze powrotnej do Rosji, to za drugim odwiedził je prawie na samym początku podróży. Przyjęta organizacja drugiego pobytu we Włoszech – oparta na podążaniu inną niż poprzednio trasą – wynika z wyznawanej „filozofii podróżowania”, wyłożonej w relacji z pobytu w Parmie.

Obcowanie z miejscem, w którym przebywa się po raz pierwszy, ma, w koncepcji pisarza, wyższość nad kontaktem z miejscem poznanym wcześniej, gdyż w większym stopniu pobudza umysł i wyobraźnię podróżnika, w sposób naturalny mnożąc „przyjemności nowe” i orientując bardziej „na przyszłość niż teraźniejszość”²⁴. Skoro podróżnik nastawiony jest na gromadzenie wrażeń, jednostkowych i ulotnych, po jego ocenie świata nie można spodziewać się głębi intelektualnej, wniknięcia w przyczyny nie tylko dostrzeżonych w nim zjawisk i procesów, lecz także własnych reakcji na nie. Co więcej, ocena wycinka świata przy jednorazowym kontakcie z nim może opierać się na idealizacji: podróżnik „widzi w nim zwykle lepszą stronę i zwykłość uznaje czasem za doskonałość”²⁵. Podróżą i podróżopisarstwem powinna rządzić, w koncepcji D. Gorichwostowa, zasada naocności sprawiająca, że wszystko, co najpierw oglądane i następnie opisywane, staje się „pełne życia i przekonujące”²⁶. Zarysowana w *Zapiskach Rosjanina* „filozofia podróżowania”, wyrastająca ze światopoglądu sentymentalnego i romantycznego, stanowi rozwinięcie cytowanych już wyżej wyjaśnień z przedmowy do *Listów Rosjanina*, że powodem wyruszenia w podróż po Europie stała się raczej przyjemność niż cel naukowy.

Dmitrij Gorichwostow oparł swoją „filozofię podróżowania” na trzech założeniach, niemniej obie jego pozycje podróżopisarskie pokazują, że w każdym z nich upatrywał raczej konstrukt teoretyczny, postulat do swobodnego wykorzystania niż nakaz

23 Określenie „północne Włochy” jest umowne, kryją się pod nim bowiem różne regiony geograficzno-historyczne (np. Lombardia). Jeśli spojrzeć na opisywane miejsca od strony przynależności administracyjnej, to okaże się, że w końcu XVIII i pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku podlegały one zmianom, co wyraziście pokazują dzieje Wenecji, w 1797 roku zdobytej przez Napoleona, a w wyniku pokoju w Campo Formio w tymże roku włączonej do Austrii, czy też Mediolanu, w latach 1797-1802 stolicy utworzonej przez Napoleona Republiki Cisalpińskiej, w 1802 roku przekształconej w Republikę Włoską, a w 1815 roku w wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego włączonego do Austrii. Te dwa czynniki – różnorodność regionów geograficzno-historycznych i zmiany terytorialne, z różnym stopniem dokładności odnotowywane zresztą przez D. Gorichwostowa – zadecydowały o zastosowaniu tego określenia w formule tytułowej.

24 [Д. Горихвостов], *Письма россиянина*, кн. 1, s. 143.

25 Tamże, s. 144.

26 Tamże, s. 145.

bezdyskusyjnego zastosowania. Warto skomentować je w kluczu konfrontacji teorii z praktyką, opierając się na partiach „włoskich”.

W czasie drugiej podróży po Włoszech tytułowy Rosjanin nie powiela trasy przejazdu z pierwszej, nie konfrontuje więc swoich wcześniejszych wrażeń z nowymi, lecz wzbogaca wyobrażenia o kraju. Jeśli już porównuje stan miniony jakiegoś miejsca czy obiektu z obecnym, to nie dlatego, że widział je wcześniej: przeprowadza takie porównania, gdyż wie, że ucierpiały one w czasie działań wojennych. Tak należy interpretować w *Zapiskach Rosjanina* opis bram w Weronie i skarbnicy sztuki w Modenie²⁷. Trasy przejazdu pokrywają się zaś na odcinku „niemieckim”, przy czym ma to już miejsce podczas pierwszej podróży (dwukrotny przyjazd do Frankfurtu nad Menem).

Skala ocen wystawianych przez podróżnika jest szeroka. Ogólna ocena północnych Włoch wypada pozytywnie, niemniej niewiele jest w niej czystego zachwytu i idealizowania. Przeciwnie, podróżnikowi zdarza się wyrażać opinie krytyczne: w *Listach Rosjanina* jest mowa o braku dostępu w Wenecji do bieżącej prasy²⁸, w *Zapiskach Rosjanina* czytamy, że bez żalu opuścił on Mediolan, w którym spędził „dziewięć dni bez szczególnej przyjemności”²⁹.

Ani w *Listach Rosjanina*, ani w *Zapiskach Rosjanina* nie znajdujemy pogłębionych analiz dziejów i stanu obecnego poszczególnych krajów europejskich oraz Europy jako całości, rozważań historiozoficznych, geopolitycznych, socjologicznych czy kulturowych. Tytułowy Rosjanin rzeczywiście nie przejawia wysublimowanych ambicji naukowych, co nie oznacza jednak, że nie jest człowiekiem żywo zainteresowanym światem i spostrzegawczym. Obie pozycje podróżopisarskie D. Gorichwostowa mają znaczną wartość poznawczą, opowiadają rosyjskim czytelnikom o Europie na co najmniej dwa sposoby. Po pierwsze, przekazują wiedzę faktograficzną o odwiedzonych miejscach, ich przeszłości i teraźniejszości, liczbie ludności i jej zajęciach, architekturze i dziełach sztuki, położeniu geograficznym, przyrodzie. „Rosjanin podróżujący po Europie” dzieli się tym, co zobaczył, oraz tym, czego z różnych źródeł się dowiedział. Na tym polega paradoks podróżopisarstwa D. Gorichwostowa, który w przedmowie wykluczył gromadzenie wiedzy naukowej o świecie, ale w relacji o nim szeroko do niej sięgał. W odniesieniu do zasady naoczności nasuwa się pytanie, które w następujący sposób sformułowała Hana Voisine-Jechowa: czy „widziało się to, co się widzi”, czy raczej „widziało się to, o czym się czytało”³⁰. Odpowiedź udzielona przez badaczkę na podstawie tekstów

27 Zob. tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 117, 147.

28 Zob. tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 206.

29 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 135.

30 H. Voisine-Jechowa, *Podróż jako doświadczenie, marzenie oraz poszukiwanie sensu egzystencji w prozie 1760-1820*, w: *Dziedzictwo Odysusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Kraków 2007, s. 124.

podróżopisarskich różnych czasów, możliwa do odniesienia też do pisarstwa D. Gorichwostowa, brzmi jednoznacznie: podróżnicy „widzieli to, o czym już wiedzieli, nie chodziło o odkrywanie, ale o sprawdzanie”³¹. Innymi słowy, własne obserwacje wojażera zostały uzupełnione o spory zasób wiedzy książkowej, encyklopedyczno-przewodnikowej – liczby, daty, nazwy, fakty. W rezultacie

konfrontacja pośredniej informacji z bezpośrednią percepcją [...] prowadzi do poszerzenia horyzontu wrażeń, rzeczywistość widzi się w powielonym odbiciu: to, o czym się słyszało, otacza obraz tego, co się widzi³².

Drugi rodzaj wiedzy przekazywanej czytelnikom wiąże się z samą praktyką podróżowania, dniem codziennym w podróży: obszerne partie *Listów Rosjanina* i *Zapisków Rosjanina* wypełniają kosztorysy pobytu w poszczególnych miejscach, zestawienia cen towarów i usług, często z przeliczeniem na walutę rosyjską. Z takim rozwiązaniem spotykamy się w *Zapiskach Rosjanina* w relacji ze stolicy Lombardii: „pokój za dobę kosztował 4 franki (każdy jest równy [...] rublowi), obiad [...] 3 fr., poranna kawa 1,5 fr., wieczorna herbata 1 fr. [...], w sumie dziennie wydatki wynosiły 19 franków”³³, a także w opisie przejazdu z Bolonii do Florencji, zorganizowanego przez „*vetturino* [...] za 120 franków, włączając w tę kwotę wszystkie niezbędne wydatki podróżne”³⁴. Pod względem skrupulatności rozliczeń z zagranicznymi gośćmi Włosi z Północy przypominają wojażerowi Niemców. Tego aspektu nie można już jednak rozpatrywać, jak poprzedniego, w kategoriach paradoksu, rozmijania się wstępnych założeń z praktyką: jakość i koszt noclegów, posiłków, transportu ma przecież zasadniczy wpływ na postrzeganie (lub niepostrzeganie) podróży jako przyjemności. Podróż opiera się na realizacji oświeceniowej zasady połączenia przyjemnego z pożytecznym.

Wspomniana wyżej badaczka wskazała jeszcze jeden problem, godny rozpatrzenia także w odniesieniu do utworów D. Gorichwostowa. Chodzi mianowicie o to, czy wojażer „widział obce kraje przez pryzmat doświadczeń rodzimych”, czy „patrząc na rzeczy nieznanne, starał się odkryć ich podobieństwo do rzeczy znanych ze swojej ojczyzny”, wreszcie „czy można odnieść wrażenie, jak gdyby podróżnik mentalnie pozostawał w ziemi, w której się urodził – i dopiero powoli uczył się być gdzieś indziej”³⁵. W *Zapiskach Rosjanina* jest mowa o wojnach napoleońskich i zwycięstwie Rosji nad Napoleonem oraz pojawia się porównanie włoskiego malarstwa sakralnego i rodzimego ikonopisarstwa³⁶.

31 Tamże.

32 Tamże, s. 125.

33 Д. Горихвостов, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 139.

34 Tamże, s. 158.

35 H. Voisine-Jechova, *Podróż jako doświadczenie*, s. 124.

36 Д. Горихвостов, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 130, 155.

Podobne wątki, niemal nieobecne w *Listach Rosjanina*, zajmują jednak marginalne miejsce, są raczej ciekawostką aniżeli osią narracji.

Ograniczenie zainteresowań w niniejszym artykule do północnych Włoch pozostaje w związku z postrzeganiem tego kraju przez samego podróżnika, który wyraźnie „oddziela” regiony północne od pozostałych ze względu na ostrzejszy klimat i bardziej górzysty krajobraz.

Sąsiedztwo tych gigantycznych masywów jest powodem surowości miejscowego klimatu; cudzoziemcy wyjeżdżają [...] na zimę do południowych Włoch, ale kraina ta nie straciła jeszcze swojego uroku – czytamy w notatce o Mediolanie³⁷.

Stosunkowo częściej też niż inne regiony porównuje on włoską Północ czy to z ziemiami niemieckimi, czy to z Francją. Usługi pocztowe są tu droższe niż u Niemców, w sprzedaży znajduje się chleb o nazwie „niemiecki”, tryb życia bardziej przypomina jednak francuski niż niemiecki, opiera się bowiem na znacznej swobodzie:

odpoczynku nie przerywa tutaj bicie zegarów jak w Niemczech, a afisze nie obwieszczają, że *spektakl kończy się o godzinie dziesiątej* [...], śniadania pokrywają się w czasie z niemieckimi obiadami³⁸.

Duża doza swobody, świadomość braku przymusu i ograniczeń, poczucie wolnego upływu czasu wyróżniają zresztą w świadomości podróżnika wszystkich Włochów: w *Listach Rosjanina* jest mowa o tym, jak płynnie „dzień zmienia się tutaj w noc, a noc w dzień”³⁹, podobną myśl zawierają *Zapiski Rosjanina*: „przyjemności nie ogranicza pora nocna”⁴⁰. W obu utworach podkreślany jest wpływ klimatu na obyczaje i charakter ludzi⁴¹.

Jeżeli na wstępie było powiedziane, że kierunki podróżowania po Europie układały się początkowo na linii Północ-Południe i dopiero z czasem zaczęły prowadzić na linii Wschód-Zachód, to północne Włochy w koncepcji D. Gorichwostowa sytuują się na ich skrzyżowaniu, jakby w połowie drogi do jednych i drugich, wykazują związek zarówno z zachodnią, jak i południową częścią Europy. Takim symbolicznym miejscem krzyżowania się dróg jest mijany przez tytułowego „Rosjanina podróżującego po Europie” w drodze z Innsbrucku do Werony Trydent, o którym pisze, że „służy za bezpośredni łącznik Włoch z Europą Północną” i za którym już niepodzielnie zaczyna „panowanie język włoski”⁴². Podróżnik dostrzega różnice między Trydentem a innymi miastami,

37 Zob. tamże, s. 124.

38 Tamże, s. 125, 137.

39 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 207.

40 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 125.

41 Zob. tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 207; tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, c. 114.

42 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 109.

choćby w takim szczególe architektonicznym jak kraty w oknach suterren wychodzących na chodniki, tutaj żelazne, a w Weronie kamienne⁴³.

Przytoczone porównanie krajów zdaje się sugerować, że stopień „konsumowania” przez podróżnika przyjemności jest w każdym z nich różny, na ziemiach niemieckich mniejszy, we Włoszech większy. Jednak lektura całości utworów D. Gorichwostowa daje podstawy sądzić, że jest inaczej: tytułowy Rosjanin, dla którego, jak wiemy, „przyjemność” stała się hasłem przewodnim całej podróży, znajduje ją w każdym kraju, każdorazowo „przejmuje” bowiem jej rozumienie od miejscowej ludności, idzie jej śladem w tym zakresie, powtarza zachowania, dostosowuje do panującej atmosfery. Tak jest we Włoszech, ale tak samo było wcześniej w uznanych za mniej „rozrywkowe” Niemczech. Relację z pobytu w Norymberdze zaczął on od zapowiedzi, iż „teraz opowie o miejscowych przyjemnościach [...]”; opowie i o tym, jak sam spędza tu czas”, następnie stwierdził, że „spędza czas [...] bardzo przyjemnie, biorąc udział w przyjemnościach mieszkańców”, wreszcie podsumował pobyt słowami: „przyjemności tej ziemi bynajmniej nie brakuje”⁴⁴. Stały punkt pobytu w miastach północnowłoskich stanowiły przedstawienia teatralne. *Listy Rosjanina* zawierają opisy weneckich gondoli oraz wyjazdu z Padwy do „ciepłych wód mineralnych”⁴⁵. „Dzień przejażdżki do Monzy był dla mnie nie bez przyjemności” – czytamy w *Zapiskach Rosjanina*, a zaraz potem o tym, że do przejazdu wykorzystano nie konia, lecz – zwyczajem miejscowej ludności – osła⁴⁶.

Przyjemności nieodmiennie dostarcza wojażerowi kontakt z przyrodą. Północne Włochy są postrzegane jako kraina kontrastów. Chodzi przy tym nie tylko o to, że zielone, ukwiecone doliny sąsiadują z ośnieżonymi szczytami górskimi, lecz także o to, że mimo wszechobecności zbiorników wodnych dokuczają niedostatek wody pitnej. Ta ostatnia uwaga dotyczy Wenecji, w której pejzaż uliczny trwale wpisali się handlarze wodą⁴⁷. Góry i morze są słowami kluczowymi „włoskich” partii utworów D. Gorichwostowa, a zawarte w nich opisy Apeninów i Adriatyku wraz z położonymi nad nim portami stanowią ważne ogniwa rosyjskich wypowiedzi na ich temat. Wzniesienia tytułowy Rosjanin wykorzystuje często jako punkt widokowy. „Podjeżdżając do Triestu, po wejściu na górę, nagle zdumiał mnie wspaniały widok Morza Adriatyckiego” – oto opis pierwszego spotkania podróżnika z Triestem⁴⁸. Wenecja wydała mu się miastem jak gdyby wylaniającym się z morza, otoczonym wodą ze wszystkich stron i jakby na nim stojącym; co więcej, wodą otoczone jest nie tylko miasto jako całość, lecz także jego poszczególne

43 Zob. tamże, s. 120 (przypis).

44 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 86, 89, 90.

45 Zob. tamże, s. 200, 218.

46 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 135.

47 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 226.

48 Tamże, s. 197.

gmachy, do których tradycyjnie prowadzą dwa wejścia, jedno od ulicy, a drugie – ważniejsze – od strony kanału⁴⁹. Podróżnik wynotowuje miejscowe osobliwości przyrodnicze, by jako przykład podać owady, które w okolicy Vicenzy „fosforyzującym blaskiem oświetlały drogę, przypominając ogniste iskry”⁵⁰. Oprócz takich „zachwycających zjawisk, tyleż przyjemnych, co i nowych”⁵¹ otaczały go również „dzikie Góry Apenińskie, tutaj [tj. w drodze z Bolonii w kierunku Florencji – M.D.] rzadko odmieniające swoje mroczne oblicze”, groźne dla podróżnych, dla których przygotowano nawet wyłomy w skałach, aby mogli schronić się w nich w czasie niepogody⁵².

Poszczególne odcinki podróży po północnych Włoszech wyznaczają pobyty w miastach. Są wśród nich duże ośrodki, jak stolica Lombardii Mediolan, „drugorzędne miasta Włoch”, jak została określona Werona⁵³, a także niewielkie miejscowości, by jeszcze raz wymienić Monzę, również leżącą w Lombardii (wszystkie przedstawione w *Zapiskach Rosjanina*). Podróżnik występuje z propozycją klasyfikacji miast, opierając ją na ich wielkości, ludności i znaczeniu lokalnym. Miasta są najważniejszym składnikiem miejscowego krajobrazu antropogenicznego. Północne Włochy jawią się jako obszar, w którym zarówno pojedyncze budowle, jak i całe kompleksy urbanistyczne, harmonijnie wpisują się w krajobraz pierwotny. Elementami, które symbolicznie scalają krajobraz pierwotny i antropogeniczny, są mosty, licznie występujące w północnych Włoszech i równie licznie charakteryzowane w utworach D. Gorichwostowa („trzy kamienne mosty zapewniają swobodną komunikację” – czytamy w *Zapiskach Rosjanina* o Parmie⁵⁴; w *Listach Rosjanina* pojawia się opis słynnego mostu Rialto w Wenecji⁵⁵). Między poszczególnymi miastami podróżnik przemieszcza się drogą wodną (z Padwy do Wenecji opisanych w *Listach Rosjanina*) albo lądem (z Modeny do Bolonii i dalej do Florencji w *Zapiskach Rosjanina*). Poza Wenecją miasta oglądane w czasie pierwszego wyjazdu robią wrażenie „cichych”⁵⁶. Opisy miast opierają się na stałym schemacie. Zazwyczaj otwiera je ogólna informacja o położeniu geograficznym, liczbie ludności, przełomowych wydarzeniach z przeszłości, po czym następuje opis miejsc i obiektów, które podróżnik obejrzał i poleca obejrzeć. Posługiwanie się stałym schematem opisu czyni tok narracyjny monotonnym. Jest to rzeczowa monotonia, niemniej monotonia. Na jej ożywienie wpływają wszelkie subiektywne oceny podróżnika i opisy pejzażu. Sygnalizowane są różne funkcje pełnione

49 Zob. tamże, s. 199-201.

50 Tamże, s. 222.

51 Tamże, s. 221.

52 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 159.

53 Tamże, s. 114.

54 Tamże, s. 139.

55 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 202.

56 Tamże, s. 232.

przez miasta i poszczególne znajdujące się w nich obiekty: obronne, sakralne, ludyczne, handlowe, gospodarcze, naukowe, edukacyjne, kulturowe; zmiana funkcji jest postrzegana jako oznaka przemian cywilizacyjnych (w tym kluczu należy odczytywać passus w *Zapiskach Rosjanina* o dawnych umocnieniach w Parmie, obecnie służących za miejsce spacerów⁵⁷). W utworach Gorichwostowa spotykamy się z „etykietowaniem” miast włoskich, odwoływaniem się w ich opisie do skojarzeń personalnych („w Vicenzie, ojczyźnie swojej, sławny Palladio pozostawił po sobie [...] wiele budynków, mogących służyć za wzorce w architekturze” – czytamy w *Listach Rosjanina*⁵⁸) albo instytucjonalnych („najgłówniejszy z miejscowych teatrów i największy w Europie della Scala...” – oto fragment z *Zapisków Rosjanina* o Mediolanie⁵⁹). Najobszerniej przedstawionym miastem w pierwszym utworze D. Gorichwostowa jest Wenecja, w drugim zaś na plan pierwszy wysuwają się pod tym względem opisy Mediolanu i Bolonii.

Zwiedzanie miast staje się dla podróżnika spotkaniem z kulturą i cywilizacją rzymską oraz kulturą włoską różnych epok. W Udine szuka „pozostałości dawnej Akwilei”, zdobytej przez Attyłę⁶⁰, w okolicach Parmy pisze o Via Flaminia, najważniejszej drodze prowadzącej z Rzymu w kierunku północnym, zbudowanej przez Gajusza Flaminiusza⁶¹. Zwiedzanie miast odbywa się zgodnie ze schematem wypracowanym przez przewodników, obejmuje miejsca i obiekty powszechnie rozpoznawalne, stałe punkty programu każdej wizyty, zwłaszcza cudzoziemców. Spotkanie z Wenecją rozpoczęło się od placu św. Marka, bazyliki św. Marka, dzwonnicy św. Marka i pałacu Dożów, kolejny dzień pobytu w mieście zaczął się od obejrzenia pałacu Grimani i to on właśnie na podróżniku „zrobił [...] największe wrażenie”⁶². Dowodów na poruszanie się przez podróżnika „wydeptanymi” szlakami turystycznymi dostarczają opisy wszystkich większych miast. Opisy dzieł sztuki przybierają postać obszernego katalogu nazwisk włoskich artystów, czasem opatrzonego adnotacją, że któraś z ich prac znajduje się bądź znajdowała w Luwrze albo Galerii Drezdeńskiej (jak *Noc Correggia*, znana też jako *Adoracja Dzieciątka przez Pasterzy*⁶³). Można odnieść wrażenie, że podróżnik nie miał zwyczaju zatrzymywania się przed obrazami, rzeźbami czy zabytkami architektury na dłużej, kontemplowania ich, co najwyżej stać go było na niewiele szerszy komentarz od tego, który sformułował w odniesieniu do pałacu w Wenecji. Właśnie „katalog” wydaje się słowem najlepiej oddającym sposób prezentowania dzieł sztuki w omawianych partiach obu utworów. Na osobne

57 Zob. Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 143.

58 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 220.

59 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 128.

60 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 229.

61 Tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 136.

62 Tenże, *Письма россиянина*, кн. 3, s. 208.

63 Zob. tenże, *Записки россиянина*, кн. 1, s. 147.

odnotowanie zasługuje smutna refleksja zawarta w *Zapiskach Rosjanina* na temat spustoszeń powodowanych przez wojnę w zasobach kulturalnych Włoch: „wojna [...] pozabawiła Modenę ostatnich jej skarbów”⁶⁴.

Powyższe rozważania warto zakończyć próbą określenia roli i miejsca „włoskich” partii obu utworów D. Gorichwostowa w korpusie tekstów pokrewnych pod względem tematycznym i gatunkowym. Jak pisała Joanna Ugniewska, „mit Włoch jako doskonałej przestrzeni sztuki i urody pejzażu, niezrównanej umiejętności życia [...] jest wyobrażeniem ponadczasowym, a także ponadnarodowym”; jako „uprzywilejowana przestrzeń artystyczna i egzystencjalna” Włochy dostarczały „cennego budulca dla osobowości przybyszów z Północy”⁶⁵. O kształcie tego „budulca” decydował w znacznej mierze ogólny stan wiedzy, z którym przybysze zjawiali się na włoskiej ziemi. Inny był poziom „wyjściowy” podróżnika, który zawodowo zajmował się architekturą czy sztuką, inaczej postrzegała obcy kraj osoba, która wiedzy specjalistycznej nie posiadała i, co więcej, tylko w ograniczonym zakresie zamierzała wiadomości te zdobyć. Drugi typ reprezentuje tytułowy „Rosjanin podróżujący po Europie”. Na przeciwnym biegunie można umieścić Nikołaja Lwowa, architekta, grafika, poetę, muzyka, znawcę teatru, autora „dziennika włoskiego” i tłumaczenia traktatu Palladia *Cztery księgi o architekturze*, znacząco wzbogacającego w oświeceniowej Rosji wiedzę o architekturze⁶⁶. Pomędzy tymi dwoma skrajnymi typami ujawniła się w drugiej połowie XVIII i pierwszych dziesięcioleciach XIX stulecia cała gama postaw pośrednich, zobrazowanych w najróżniejszych tekstach⁶⁷, czy to z kategorii „podróży dokumentalnych”, jak wymieniony dziennik N. Lwowa, czy to „podróży literackich”⁶⁸. Odpowiedzi wymaga wreszcie pytanie o stosunek utworów D. Gorichwostowa do *Listów podróżnika rosyjskiego* N. Karamzina. W *Listach podróżnika rosyjskiego* nie ma opisów Włoch, program podróży pisarza nie objął Półwyspu Apenińskiego, nie udało mu się także wyjechać do Włoch pod koniec życia, choć łączył z takim wyjazdem nadzieję na poprawę stanu zdrowia. Echa *Listów podróżnika rosyjskiego* pobrzmiwają jednak w innych niż „włoskie” partiach utworów D. Gorichwostowa, przede wszystkim w pierwszym, czasowo bliższym dziełu N. Karamzina. Dmitrija Gorichwostowa i innych

64 Tamże.

65 J. Ugniewska, *Podróżować, pisać. O literaturze podróżniczej i współczesnych pisarzach włoskich*, Warszawa 2011, s. 11, 21.

66 Zob. M. Dąbrowska, *Włochy oczami podróżników rosyjskich czasów Oświecenia (Nikołaj Lwow i Jekatierina Daszkowa)*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”, 23 (2013), s. 11-22.

67 Zob. m.in.: A.И. Сапожников, *Рим глазами русского путешественника (из „Путешествия по Италии в 1809 году” А.И. Михайловского-Данилевского)*, „Russian Studies”, 2 (1996), № 3, s. 255-302; А.С. Янушкевич, *Итальянские впечатления и встречи В.А. Жуковского (по материалам дневников, архива и библиотеки поэта)*, „Russian Studies”, 2 (1996), № 4, s. 172-199.

68 Zob. J. Kamionka-Straszakowa, *Podróż*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 698.

naśladowców Nikołaja Karamzina Wasilij Sipowski określił jako „pięknoduchów”, od których „często słyszeliśmy nazwisko Karamzina, a jeżeli nie słyszeliśmy, to sami bez trudu pojmiemy, pod czym wpływem kształtowali się ci młodzi pisarze”⁶⁹.

Bibliografia

- Black J., *Italy and the Grand Tour*, London 2003.
- Chaunu P., *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
- Dąbrowska M., *Francja oczami podróżopisarzy rosyjskich („Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku” Dmitrija Gorichwostowa)*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze”, 2021, nr 19, s. 137-148.
- Dąbrowska M., *Włochy oczami podróżników rosyjskich czasów Oświecenia (Nikołaj Lwow i Jekaterina Daszkowa)*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”, 23 (2013), s. 11-22.
- Dąbrowska M., *Ziemie niemieckie oczyma rosyjskich podróżopisarzy przełomu XVIII i XIX wieku – miejsca wspólne, miejsca różne (wokół „Listów Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 roku” Dmitrija Gorichwostowa)*, w: *Tożsamość (w) przestrzeni. Studia dedykowane Profesorowi Wasilijowi Szczukinowi*, red. M. Chrzęszcz, K. Dubiel, H. Duć-Fajfer, Kraków 2022, s. 55-65.
- Kamionka-Straszakowa J., *Podróż*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 698-703.
- Ugniewska J., *Podróżować, pisać. O literaturze podróżniczej i współczesnych pisarzach włoskich*, Warszawa 2011.
- Voisine-Jechova H., *Podróż jako doświadczenie, marzenie oraz poszukiwanie sensu egzystencji w prozie 1760-1820*, w: *Dziedzictwo Odysusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Kraków 2007, s. 115-130.
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, tłum. T. Bieroń, Kraków 2020.
- Гоперхоева Г., *Русская литература путешествий первой половины XIX в.: эволюция темы „Россия-Запад”*, „Вестник Бурятского Государственного Университета”, 2 (2018), с. 97-104 [Goperkhoyeva D., *Russkaya literatura puteshestviy pervoy poloviny XIX v.: evolyutsiya temy „Rossiya-Zapad”*, „Vestnik Buryatskogo Gosudarstvennogo Universiteta”, 2 (2018), s. 97-104].
- [Горихвостов Д.], *Письма россиянина, путешествовавшего по Европе с 1802 по 1806 год*, кн. 1-3, Москва 1808 [[Gorikhvostov D.], *Pis'ma rossiyana, puteshestvoavshogo po Evrope s 1802 po 1806 god*, кн. 1-3, Moskva 1808].
- Горихвостов Д., *Записки россиянина, путешествовавшего по Европе с 1824 по 1827 год*, кн. 1-2, Москва 1831-1832 [Gorikhvostov D., *Zapiski rossiyana, puteshestvoavshogo po Evrope s 1824 po 1827 god*, кн. 1-2, Moskva 1831-1832].
- Зорин А., *Новые аспекты старых проблем*, „Вопросы литературы”, 1985, № 7, с. 214-220 [Zorin A., *Novyye aspekty starykh problem*, „Voprosy literatury” 1985, № 7, s. 214-220].

69 В. Сиповский, Н.М. Карамзин, автор „Писем русского путешественника”, Санкт-Петербург 1899, s. 457-458.

- Лотман Ю. М., Успенский Б., „Письма русского путешественника” и их место в развитии русской культуры, в: Ю.М. Лотман, Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957-1990. Заметки и рецензии, Санкт-Петербург 1997, с. 484-564 [Lotman Yu., Uspenskiy B., „Pis'ma russkogo puteshestvennika” i ikh mesto v razvitii russkoy kul'tury, v: Lotman Yu., Karamzin. Sotvoreniye Karamzina. Stat'i i issledovaniya 1957-1990. Zаметki i retsenzii, Sankt-Peterburg 1997, s. 484-564].
- Русский травелог XVIII-XX веков: маршруты, топосы, жанры и нарративы, ред. Т.И. Печерская, Н.В. Константинова, Новосибирск 2016 [Russkij travelog XVIII-XX vekov: marshruty, topozy, zhanry i narrativy, red. T.I. Pecherskaya, N.V. Konstantinova, Novosibirsk 2016].
- Сапожников А.И., Рим глазами русского путешественника (из „Путешествия по Италии в 1809 году” А.И. Михайловского-Данилевского), „Russian Studies”, 2 (1996), № 3, с. 255-302 [Sapozhnikov A.I., Rim glazami russkogo puteshestvennika (iz „Puteshestviya po Italii v 1809 godu” A.I. Mikhaylovskogo-Danilevskogo), „Russian Studies”, 2 (1996), № 3, s. 255-302].
- Сиповский В., Н.М. Карамзин, автор „Писем русского путешественника”, Санкт-Петербург 1899 [Sipovskiy V., N.M. Karamzin, avtor „Pisem russkogo puteshestvennika”, Sankt-Peterburg 1899].
- Стефко М.С., Идея и практика „образовательного путешествия” (конец XVIII – начало XIX вв.), „Высшее образование в России”, 2009, № 2, с. 145-150 [Stefko M.S., Ideya i praktika „obrazovatel'nogo puteshestviya” (konec XVIII – nachalo XIX vv.), „Vysshee obrazovanie v Rossii”, 2009, № 2, s. 145-150].
- Янушкевич А.С., Итальянские впечатления и встречи В.А. Жуковского (по материалам дневников, архива и библиотеки поэта), „Russian Studies”, 2 (1996), № 4, с. 172-199 [Yanushkevich A.S., Ital'yanskiye vpechatleniya i vstrechi V.A. Zhukovskogo (po materialam dnevnikov, arkhiva i biblioteki poeta), „Russian Studies”, 2 (1996), № 4, s. 172-199].